

(Caudide vagy Az optimizmus)

V.

Voltaire tehát úgy hat mintha maga a kor szabta volna ki az ő egyéniségét a maga szükségleteire, mert Voltaire, aki egyrészt teljesen a korabeli „társaság” arisztokrata kultúrájában gyökerezik, a maga irodalmi működését tudatosan e társaság létalapja, az abszolutisztikus királyság, a feudális társadalom és annak ideológiai képviselője, az egyház elleni és az ő filozófiai eszméiért, a felvilágosításért való harcnak szolgálatába állítja. Soha még nem volt irodalom, mely nyiltabban tendenciózus lett volna, mint a felvilágosodás irodalma. A Voltaire 80 kötetet kitevő művei között aligha lehet egyetlen egy oldalnyi írást is találni, ami csak önmagáért való szépség vagy „tisztá” gondolat akart volna lenni; ha „Mohamed” című drámájához hozzá is teszi a magyarázó címet, mintha gosdoskodni akarna róla, hogy aláhúzza a dráma tendenciáját — „Mohamed vagy A fanatizmus”, a drámákban, melyeket nem egészít ki még címükben is a tendencia fogalmi megnevezése, ugyanígy csak illusztrációk, egy-egy gondolatot, egy-egy filozófiai eszmét hirdető problémák. Regényei, drámái vitairatok s tartalmukat egy-egy racionális tételben lehetne kifejezni, mint amilyen például az aforizma, hogy a hitetlenség jobb a babonás hitnél, stb., stb. Az ő kezében dráma, regény, vers épúgy mint filozófia, történelem, tanulmány, minden fegyverként kell, hogy szolgáljon. Nincs téma, mely az ő keze alatt semleges marad. Akár Newton fizikájáról ír, akár a gyermekhalandóság problémájáról, földművelési kérdésekről, városépítésről, népfürdők bevezetéséről, az egészségügyi szolgálat kérdéséről értekezik, ugyanazoknak az eszméknek harcos propagátora, mint mikor a lisszaboni földrengésről ír költeményt, antik hősokról drámát, XIV. Lajos koráról történelmet, vagy cikket ír az Enciklopédiának a szépségről vagy a nevetésről. Ez a tendenciával való átitatottság nemcsak a 80 kötetben összegyűjtött műveire áll. Ez a sokoldalú-

ságában is a renaissance legnagyobbjaira emlékeztető ember, mennyiségileg is óriási irodalmi munkásságán kívül a világirodalom legnagyobb s legbőkezűbb levélírója is tudott lenni. Úgy számítják, hogy több mint 20 ezer levelet írt, melyeknek több mint a fele fenn is maradt. Ő a maga személyében egy világra terjedő nemzetközi propagandaintézményt jelentett, a felvilágosodás jegyében ő teremtett meg elsőnek egy európai kultúrközvéleményt. Állandó levelezést folytat irodalmi fegyvertársaival és arisztokrata hölgyekkel, királyokkal, kereskedőkkel, bankárokkal, mesteremberekkel és miniszterekkel; átlag 20 levelet ír naponta és Goethe nem túloz, mikor ifjúkoráról beszélve azt írja, utóbb nehéz még elképzelni is, hogy Voltaire személye micsoda szellemi nagyhatalmat jelentett a korabeli Európában. Az ő levelei, az ő Franciaországot és a világot behálózó összeköttetései ezek a fáradhatatlan ápolása, ugyanazt az egy célt szolgálják, mint az egész 80 kötetes életműve: ötleteket bőkezűen pazarló, ragyogó propaganda a sötétség ellen, propaganda a felvilágosodás eszméjéért.

Teljesen helytelen volna azonban, ha ezt az emberfölötti munkásságot valami aszkétikus önmegtagadással hoznánk vonatkozásba. Voltaire maga mondja magáról, hogy semmi tehetsége a martiri-umhoz, ő a maga korának és a maga osztályának, egész különösen, tökéletesen a maga osztályának a képviselője marad akkor is, ha képviselője ez osztály forradalmi akarátának. Mint korának gyermeke, szenvedéllyel vesz részt társasági élvezetekben, szerelmi intrikákban. És osztályának is édes gyermeke marad, mert a legmagasabb eszmékkel való foglalkozás sem akadályozza meg abban, hogy szenvedéllyel foglalkozzék hadseregszállítással és gabonaszpekulációval.

„Az irodalomnak annyi művelőjét láttam szegénységben, megvettette élni, hogy már rég elhatároztam, én nem fogom az ilyenek számát szaporítani. Franciaországban az embernek vagy üllőnek vagy kalapácsnak kell lenni; én üllőnek születtem” — így nyilatkozik maga Voltaire, célozva a maga polgári eredetére, hogy aztán tökéletes polgári józansággal folytassa: „A kis örökség minden nap kevesebb lesz, mert a drágaság állandóan növekszik és mert a kormány is mindig veszélyezteti a járadékok és a pénz értékét. Az embernek figyelnie kell azokra a pénzügyi műveletekre, amiket az állami pénzügyek körül egy állandóan eladósodott és ingadozó minisztérium követ el. Mindig lehet találni valamit, amiből a privát ember hasznot húzhat...”

Így beszél a polgár jólelkiszeretével Voltaire a maga különböző spekulációról; akikhez beszél, akik neki fontosak, akiket ő képvisel, azok előtt az ilyen vallomások nem ártanak az erkölcsi presz-

tízsenek, hanem csak növelik. És büszkén azzal fejezi be ezt a valóságát, büszkén a maga nagy vagyonára: „Miután királyoknál élttem, minden sok óriási veszteségem ellenére, otthonomban magamat is királlyá tettem.”

S az élete mégis egy harcosnak, egy nagy harcosnak az élete. Huszonkét éves korában már szatirikus versei miatt száműzik, majd aztán börtönbe zárják, egy évet tölt a Bastille foglyaként. A Bastille-ból kikerülve, egy époszt hoz magával és az Oedipusz című színdarabjának a bemutatója után egycsapásra kitárlnak előtte a legelőkelőbb arisztokrata szalónok ajtái. Még az udvar számára is írhat mulattató darabokat s aztán ennek a nyolc évig tartó nagyvilági életnek véget vet egy személyes összeütközése, melyben a polgári önérték ütközik össze az uralkodó osztály képviselőjével, az ifjú Arouet, a polgári gyermek, az arisztokrácia képviselőjével Rohan lovaggal. Egy operai előadáson szólalkoztak össze, mert Voltaire nem mutatott köteles tiszteletet a születési kiváltság iránt. Rohan lovag erre néhány nappal később kihívhatja Voltaire-t, aki Sully hercegnél ebédel és ott az utcán, a herceg palotája előtt a maga szolgálival megbotoztatja. Voltaire párbajozni akar, de hiába dédelgetett kedvence az arisztokrata szalónoknak, mégis csak polgár, akinek lovaggal szemben nincsenek jogai, párbaj helyett nem a lovag, de Voltaire az, aki megint a Bastille-ba kerül. Ez hozta meg Voltaire életében talán a legdöntőbb fordulatot, mert pártfogóinak sikerül kijárni, hogy Voltaire a Bastille-t száműzetéssel cserélhesse fel — száműzetéssel Angliába.

Arcán, testén a még alig beheggedt, lovagi szolgálattól kapott botütések nyomaival, az ifjú Voltaire a győztes polgárság, az alkotmányos monarchia földjére, Angliába kerül, a polgári szabadság, a polgári egyenlőség, a vallási türelem országába. Háromévi angliai tartózkodás után, mely három évet rengeteg munka és új ismeretekben való gazdagodás és főleg az ő polgári öntudata teljes kialakulása jellemez, 1729-ben Voltaire visszatérhet Franciaországba. Drámáin kívül történetírással és fizikai laboratóriumában természettudományos kutatásokkal foglalkozik. Közben állandóan fülléssel a börtönben van, mert egy-egy könyvét az egyház parancsára Páris piacán nyilvánosan elégetik a hóhér. Mindig menekülésre kész, évente két-három színdarabot írva, Páriszt röplapokkal árasztva el, barátjánál, a cireyi-kastélyban, ahol a fizikai és kémiai kísérleteit folytatja, színházat is rendez be, ahol meghívott vendégeivel együtt a saját darabjait játssza. 1750-ben Frigyes porosz király udvarába kerül, hogy aztán három évvel később, akkor már mint európai személyiség, Ferney-be vonuljon vissza, a határterületre Bern, Genf és Franciaország között, úgy, hogyha menekülnie kellene, három határ között lehessen választania. Egy filozófusnak,

mondta Voltaire, mindig két-három búvóhelyet kell magának biztosítania — a kutyák miatt, akik üldözik. Voltaire a névtelen falut tekintélyes községgé alakítja át, óragyárat létesít és izgalomban tartja a világot a kifogyhatatlan termékenységgel. Ferney attól kezdve, hogy Voltaire költözött oda, a nemzetközi szellemi életnek középpontja lett. Közel negyedszázadig Ferney-ből kormányozta Voltaire Európa szellemi életét. Ferney Voltaire udvarává vált, nincs nap, hogy legalább 40—50 vendég ne fordulna meg ott. Ferney volt Voltaire nagy életének utolsó állomása, ott élt 1754-től 1778-ig, amikor Párisba ment meghalni.

VI.

Míg Voltaire nagy harcostársainál, Diderot-nál, mindazoknál akiket általában francia materialisták gyűjtőneve alatt szoktunk összefoglalni, van a gondolatoknak egy iránya, mely már a polgári osztálykereteken túlra, az utópista szocialisták felé mutat, Voltaire maga megdöbbenő egyértelműséggel a maga osztályának s csak a maga osztálya forradalmi akaratának a képviselője. S annyira csak az, hogy bármily különösen hat is ez a szó vele kapcsolatban, nem volna túlzás ép Voltaire társadalmi ideológiájában naivitásról, a polgári önzés skrupulus nélküli naivitásáról beszélni.

Senki jobban nem ismerhette a parasztság nyomorának méreteit mint Voltaire. Ő egész sereg cikk, röplap, beadvány szerzője, melyekben a saint-claude-i káptalan éhező és megkínzott jobbágyaiért emel szót. Ezeknek a nyomorát saját szemével látta, de ott voltak figyelmeztetőül a koldusok szemmelláthatóan félelmesen szaporodó tömegei és a parasztok egyre gyorsabb ütemben terjedő, mind fenyegetőbb méreteket öltő éhséglázadásai. S mégis, mikor XVI. Lajos uralomralépése idején Turgot a meggyőződéses polgár, a parazita arisztokrácia ellensége miniszter lesz és megszünteti a városokban a céheket, behozza a szabadkereskedelmet, eltörli a főurak vámszedőjogát, Voltaire ezúttal nem szatirikusan, hanem őszintén kiált föl: „Itt az aranykor!” És 1767-ben D'Alembert-hez intézett levelében nála szokatlan pátozzsal így tekint vissza hosszú életére: „Van okunk áldani a szerencsés forradalmat, mely az utolsó 15—20 év folyamán ment végbe a lelkekben; fölülmúlta várakozásaimat... Istenemre beköszöntött az ész nagy korszaka. Elégedeteknek kell lennünk azzal a megvetéssel, mellyel Európában minden tisztességes ember a gyalázatos (az egyház) iránt viseltetik. Ez volt minden, amit akartunk és amire szükség volt. Soha sem igényeltük, hogy a susztereket és a cselédlányokat felvilágosítsuk...

Nemsokára itt lesz az új ég és az új föld a mi számunkra; úgy értem, a tisztességes emberek számára; mert ami a csőcseléket illeti, a legbutább ég és a legbutább föld éppen, ami neki kell."

Voltaire, aki Ferney-ben, a birtokán, „alattvalói” számára saját költségén épített templomot, csupa ellentmondás. Ezek a belső ellentmondások azonban nem a Voltaire szellemi strukturájából, pszichológiai adottságaiból, hanem annak a társadalmi osztálynak a társadalomhoz, a fölötte és alatta álló társadalmi osztályokhoz való viszonyából következnek, melynek ő a szószólója. Ami Voltaire-ben ellentmondás, következtelenség, az csak tükrözése annak az ellentmondásnak, mely objektíve fennáll a polgári és az emberi szabadság, a polgári és emberi jog, a polgári és emberi emancipáció célkitűzései között. A Voltaire következtelenségei, bármily paradox módon is hangzik ez, az ő osztályosztone következtelenségéből erednek, onnan, hogy ő végsőkig következetes előharcosa a *polgári* szabadságnak, a *polgári* jogegyenlőségnek, a *polgári* emancipációnak, ha ő maga „polgári” helyett „emberiről” beszél is.

Innen kell kiindulni az ő művének elemzésénél. Goethe-hez hasonlóan Voltaire is mindig alkalmi költeményeket írt. De Voltaire-nél nemcsak a biográfikus hanem a mű szempontjából is érdekes felidézni az alkalmat, mely egy-egy művét életrehívta. Nála az alkalom megismerést — a kortársak számára ehhez nem kellett semmiféle kutatás, az alkalom mely a műveket szülte, a kortársak előtt ismert volt — az alkalom megvilágítja a mű tendenciáját s ez különösen érvényes a *Candide* esetében.

A *Candide*-ot voltaképpen az a földrengés váltotta ki, mely 1755-ben Lisszabon városát és 30 ezer lakosának életét pusztította el. A *Candide* 5. fejezetében ez a földrengés már csak epizód, egyike a számtalan kalandnak, de jellemző, hogy még itt is nem annyira a természeti katasztrófa méretei azok, amik az írótl foglalkoztatják, hanem az emberek magatartása a katasztrófa alkalmával. Alkalmával — mert város és 30 ezer lakosának pusztulása az életbenmaradtak számára csak alkalom, kivételesen jó alkalom, hogy egyébként meg nem szerezhető vagy túlkockázatos, brutális élvezetekhez jussanak.

A késői, a már öreg Voltaire-re rendkívül jellemző a *Candide*-nak ép ez a kis fejezete, nemcsak tartalmát, hanem a megírási módszerét is tekintve. Rousseau és minden más író is a színeknek, hangulatoknak micsoda bőségével, pátosznak, érzelmeknek micsoda áradásával időzött volna el a természeti katasztrófa méreteinek és részleteinek ecsetelésénél, milyen odaadással elevenítették volna meg a földrengés áldozatainak sikolyait, a hirtelen támadt tűz-tenger borzalmait! Ezzel szemben Voltaire-nek nincs esztétikai viszonya a természethez, ő városi ember, akár csak Plátó Szokratesze,

csak emberi társaságban van otthon és — mint Szokrátesz mondja — nem szeret elidőzni a természetben, mert a madaraktól semmi okosat nem lehet tanulni.” Voltaire még csak a kísértést se érzi, hogy leírja a természeti katasztrófát, csak megnevezi fogalmilag, jelzők nélkül, valósággal jegyzőkönyvi tárgyilagossággal, látható sietséggel, hogy az erkölcsi szempontból közömbös természeti katasztrófáról áttérjen arra, ami érdekes: az erkölcsi, az emberi problémára. Az első emberi szó, ami a katasztrófa színhelyén, még a katasztrófa idején felhangzik, a tengerész szava, aki „fütyürészve és átkozódva így szól: — Itt, barátom, akad majd jó zsákmány.” S a következő mesteri mondat thukidideszi hidegségével, a felindulás minden akcentusa nélkül, egy lélegzetvételnél festi meg az embert úgy, ahogy Voltaire látja:

„A tengerész a romok közé siet, szembeszáll a halállal, hogy pénzre találjon; talál, elveszi és miután leitta magát, megvásárolja az első önkéntes ringyó kegyeit, akire ráakad az elpusztított házak romjain és a haldoklók és halottak között.”

Voltaire mielőtt a *Candide*-ot megírja, Lisszabon pusztulásával hosszabb költeményben foglalkozott. Ez a költemény felháborította Rousseau-t, akiben — mint ő maga mondja el a „Vallomásai”-ban — „az esztelen terv fogamzott meg, rávenni Voltaire-t, hogy szánjon magába, bebizonyítani neki, hogy minden jól van úgy, ahogy van” — és ezzel a szándékkal levelet ír Voltaire-nek. A levélben — folytatja Rousseau — „bebizonyítottam neki, hogy nincs a világon semmi rossz, amiért a felelősség a Gondviselést terhelné.”

Nemcsak a Voltaire impulzitása, de a Voltaire gazdagsága kell hozzá, hogy valaki egy ilyen levelet — egész könyvvel s olyan könyvvel válaszoljon meg, mint a *Candide*. Mert a *Candide* erre a levélre való válaszként született meg.

VII.

Goethe beszéli el, hogy neki az akkor hatéves gyermeknek a jó Istenhez való viszonyát milyen mélyen megrendítette a lisszaboni földrengés. Voltaire azonban ezidőben hatvanéves s az ő számára voltaképen sose voltak élményszerűen valóságosak a metafizikai problémák; ő tüneményesen, egészen, maradéktalanul földi.

Rousseau tehát félreértette, tökéletesen félreértette Voltaire-t, mikor azt hitte, hogy a lisszaboni földrengéssel kapcsolatban Voltaire számára élményszerűen elevenné vált az Isten és az ördög, az Isten és a rossz eredetének theologiai, metafizikai problematikája. A természeti katasztrófa valójában Voltaire számára csak jól ki-

használható aktuális bizonyítékul szolgált minden *metafizikai* optimizmus ürességére.

Rousseau-nak a Gondviselés védelmében hozzaintézett levele Voltaire-t arra indítja, hogy a lisszaboni földrengésről szóló költeményénél is félreérthetlenebbül neveltségessé tegye a Gondviselés fogalmát, a metafizikát a maga egészében. Erre a célra legalkalmasabbnak látta neveltségessé tenni a metafizikának akkor legmodernebb, legtekintélyesebb képviselőjét: a Theodicea szerzőjét, Leibnizet.

Ez az, amit Rousseau nem értett meg s amit Voltaire a *Candide*-dal tudomására ad a világnak: őt semmilyen álláspont az Isten és a földi rossz viszonyának kérdésében nem érdekli, ő magát a problémakört teszi neveltségessé. Ez az ami annyira forradalmian újszerű Voltaire-ben. Voltaire nemcsak azért nevet Pangloss-on, mert az a metafizikai optimizmus szellemében akar értelmezni minden eseményt, hanem még inkább azért mert Panglossnak **legfőbb** gondolja, hogy értelmezze a valóságot. A Voltaire humanizmusának a főjellegzetessége, hogy a szemlélődés helyett a tevékenységben s csak a tevékenységben lát értéket. A *Candide* nem a metafizika egyik képviselőjének, hanem annak az egész addigi filozófiának a kegyetlen kipellengérezése, mely — Marx szavára kell gondolnunk — feladatát nem abban látta, hogy a világot megváltoztassa, hanem abban, hogy értelmezze.

Itt szükségszerűen felvetődik a kérdés: miért áll a filozófiának e fajtája ellen való harc annyira előtérben Voltaire egész művében és a *Candide*-ban különösképen? Mért nem fárad bele Voltaire, hogy a gúnynak minden leleményével üldözze azt a szerencsétlen Panglossot, aki úgylátszik, senkinek sem árt, csak ép földrengés közben, a szent inkvizíció máglyáján sülvé, majd megbilincselv gályarabként csupán azt a mondókáját hajtogatja, hogy minden jól van s hogy ez a világ minden lehetséges világok legjobbjika? Nem túlságosan ártalmatlan, túlságosan jelentéktelen személyiség rovására hangzik-e fel a Voltaire harsány nevetése?

Voltaire művészete abban nyilvánul meg, hogy a legsúlyosabb témákat is olyan könnyedséggel veszi kézbe, hogy az olvasó észre se veszi, micsoda sötét és veszedelmes hatalmakkal való leszámolásnak a szemtanúja. Az olvasó szinte elfelejti, hogy nem a harc a könnyű, melynek szemtanúja, hanem hogy az, aki a harcot vívja, olyan kitűnő vívó, hogy maga a hétfejű sárkány se látszik komoly ellenségnek, ha ilyen vívó áll vele szemben.

Ha Voltaire azt gondolta volna, hogy Pangloss csak egy helytelen elmélet képviselője, nem állította volna minden ütése céltáblájával, hisz őt, a par excellence gyakorlati cselekvő szellemet elmé-

letek csak annyiban érdekelték, amennyiben előrevivői vagy gátjai a tevékenységnek s amennyiben rajtuk ütve, ellenük küzdve tényleges materiális hatalmakra mérhetett halálos csapást.

Voltaire, a szkeptikus, azért szkeptikus, mert hisz az emberi haladásban. Ha ő az emberiség történelme mozgatójának az eszméket, az eszmék harcát is látja, mégis meglátja a történelemben, hogy összefüggő folyamat s hogy az emberiség haladásának a folyamata. Magát a történefilozófia fogalmát Voltaire teremtette meg.

Candide: leszámolás az emberi haladás legrégebb, legősibb ellenségével. Kezdve az ó-testamentumi istentől, aki hat nap alatt teremtette a világot s minden nap munkája után, az Írás szavai szerint elégedetten állapítja meg, hogy — „látta hogy jó” — hogy aztán az utolsó nap; miután az embert megteremtette, fokozza a világával való elégedettséget — „látta, hogy nagyon jó” — egész a tételes vallások modern folytatásáig, a metafizikáig, mely az ember jobbért lázadó akaratát túlvilági álmokképekkel, fenyegetésekkel s mindig a pillanatnyi világállapot elméleti igazolásával köti gúzsba vagy ringatja el — az elégedettségnek ez a hallelujája mindig az emberi haladás útját állja el.

A teológusok, skolasztikusok és metafizikusok szellemi akrobatamutatványai és látszólag öncélú logikai szörszálhasogatásai végső fokon azon kérdés körül forognak: ha isten mindenható és jó, mért teremtett oly tökéletlen világot, mért van akkor annyi kín, rosszság és igazságtalanság a földön? Aquinoi Tamás, akit „doctor angelicus”-nak is neveznek, csak naívan fejezi ki, csak szemérmertlenebb az embertelenségében, mint a leibnitzi metafizika. „*Beati in regno coelesti viderunt poenas damnatorum, ut beatitudo illis magis complaceat*” — írja, ami szörszerinti fordításban azt jelenti, hogy jogosult a pokol, mert az üdvözülteknek van rá szükség, hogy jobban élvezhessék a maguk kiváltságos állapotát. Leibnitz ugyanezt a gondolatot finomabban úgy fejezi ki a Theodiceában, hogy „a rossz csak mint a jónak sine qua non feltétele” nyert bebocsátást és szolgál a harmónia épületében. Teológusok, skolasztika és metafizika mindig istenből indulnak ki és soha az emberből. Voltaire nem látja, hogy az isten itt az uralkodó társadalmi hierarchia képviselője, de látja, hogy az élő ember szenvedése ellen való harc háttérbe szorul, látja, hogy egy fantom detronizálja az embert. Az előtte való, teológiai szempontokból vezetett Bossuet féle történetírásra céloz, mikor azt írja: „A történetíróknak az emberi nemzetségre kellett volna figyelni, minden történetírónak mindenekelőtt azt kellett volna mondania: *homo sum*; de a legtöbbször csak csatákat írtak le és csodákat.” A csoda elleni harc az emberért való harc, mert minden rosszat eddig csak értelmeztek és mindig istennel, természetfölötti elvek nevében igazoltak.

Voltaire ebben az esetben sem holmi elvont meggondolásokból indul ki. Mint minden művét mindig konkrét alkalmak szülik, a nézetei is aszerint alakulnak, ahogy szembekerül egy-egy konkrét esettel. Ő minden esetben pontosan tudja, hogy milyen természetű, mennyire materiális természetű földi hatalmak ellen harcol, ha a tételes vallás elméletei ellen indul rohamra. A Jean Calas esetétől, akit az egyház kerékbetöret, s akiért aztán Voltaire fáradhatatlan harcot vív, míg hivatalosan a toulouse-i parlament ki nem nyilvánítja, hogy Jean Calas ártatlan volt, egészen a két 17 éves ifjú, La Barre és D'Étalond esetéig, akiket azért mert a kapucinusok processziója alkalmával állítólag nem vették le a kalápjukat, sőt illetlen dolgokat énekeltek, halálra ítélnék éspedig halálra úgy, hogy D'Étalondnak a nyelvét vágják ki, a jobbkezét levágják és aztán a piacon élve elégetik, míg társának fejét veszik s aztán égetik el — mindezek a kínvallatással együttjáró pörök azon a felfogáson alapultak, hogy az istennek nevezett fantom fontosabb az élő embernél, hogy ember nemcsak ember, de isten ellen is követhet el bűnt s hogy az isten ellen elkövetett bűn a szörnyűbb.

Voltaire egyik legszebb levele abból az időből való, mikor a két fiatal ember pörének revíziójáért harcol. Voltaire ennek érdekében Franciaországot és Európát elárasztja a maga cikkeivel, leveleivel, röpirataival. S a levél, melyet erről D'Alembertnek ír, megrendítő emberi dokumentum:

„Nem értem, hogy bírhatják ki az életet gondolkodó lények ilyen majmok földjén, akik oly gyakran válnak tigrisekké. Ami engem illet, szégyelem még azt is, hogy ennek az országnak a határán lakom. Nem, most nincs idő tréfára; nem illenek tréfás szavak a mérsárlásokhoz. Hogyan? Abbeville-ben bírói talárba öltözött Buziriszok tizenhatéves gyerekeket ítélnék halálra, az ítéletet jóváhagyják és senki se tiltakozik. Alig egy percig beszélnek róla s aztán elmennek az operába. Bizonyosan szégyen, hogy öreg létemre még mindig mindig ennyire érezni tudok. Én síratom a fiatal embereket, akiknek kitépik a nyelvét, míg ön, barátom, arra használja a nyelvét, hogy rendkívül szellemes dolgokat mondogasson. Ön tehát jól emészt kedves filozófusom, én meg nem tudok emészteni. Ön még fiatal, én meg beteg öreg ember vagyok; bocsássa meg nekem a szomorúságomat.”

Ennek a levélnek a hangulatához jól illik a pápa lányának, a szerencsétlen öreg asszonynak a meséje és végső következtetése *Candide*-ban:

„Százszor akartam magam megoldni, de még mindig szeretem az életet. Ez a nevetséges gyöngeség talán a mi legkárosabb hajlamunk mert van-e ostobább mint az akarati, hogy állandóan hordjunk egy terhet, melyet mindig le akarnánk rázni; irtózni létünkötől és ragasz-

odni ahhoz, hogy legyünk; végül is simogatni a kígyót, mely bennünket egész addig emészt el, míg a szívünket is föl nem falja? ... Szólitson fel itt minden utast, hogy mondja el a történetét és ha csak egyet is talál, aki már gyakran el nem átkozta az életét, aki már gyakran nem mondta magában, hogy nincs nála szerencsétlenebb a földön, akkor dobasson engem fejest a tengerbe."

Azoknak, akik azt mondják, hogy ez a világ minden világok ehető legjobbika, Voltaire a kérdéssel felel: milyen volna akkor egy világ, mely nem a lehető legjobb, ha már ez a ti szörnyű világtok is a lehető legjobb?

Ez a lázadó keserűség, ép az a romboló pesszimizmus volt a forradalmi erő, a haladást szolgálta, mert szembezállt a metafizikai optimizmussal. Ez a pesszimizmus a maga harcával a metafizikai optimizmus ellen történelmi hatásában forradalmi optimizmusba csap át. Voltaire útja messzebbre mutat, messzebbre visz, mint maga Voltaire vélte, messzebbre mint az az állomás, ameddig őt magát vezeték el a következtetései. Az istenhívő optimizmus ellen az istentelen pesszimizmus harca egyértelmű az ember felszabadításáért, az ember emberré, a világ emberivé válásáért való harccal.